

Prilozi borbi za održive gradove

The logo for ACT 4 CITY is centered within a white circle. The word "ACT" is in red, "4" is in teal, and "CITY" is in red. The "4" is positioned between "ACT" and "CITY", with a horizontal line extending from its top bar to the right.

**ACT
4
CITY**

Goran Tomka

Prilozi borbi za održive gradove

Projekat:

ACT4CITY - Independent cultural actors towards sustainable Balkan cities

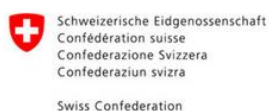
Izdavači:

Expeditio, Kotor, ME
Ministarstvo prostora, Beograd, RS
City Creative Network - CCN, Skoplje, MK
Art radionica Lazareti, Dubrovnik, HR

Maj 2017.

Ova publikacija objavljena je u okviru projekta Act4City. Stavovi izraženi u njoj su stavovi autora i ni na koji način ne mogu biti tumačeni kao da odražavaju zvanične stavove bilo kog donatora.

Projekat je realizovan uz finansijsku pomoć Balkanskog fonda za umetnost i kulturu (Balkan Fund for Arts and Culture – BAC) koji je podržan od strane Švajcarske vlade kroz program Švajcarske agencije za razvoj i saradnju (Swiss Agency for Development and Cooperation – SDC) i Evropske kulturne fondacije (European Cultural Foundation ECF).

UVOD

Nezavisne kulturne organizacije i održivi gradovi na Balkanu

Uz podršku Balkanskog fonda za umetnost i kulturu (BAC), četiri organizacije civilnog društva iz regiona - **Expedio iz Kotora; Ministarstvo prostora iz Beograda; City Creative Network iz Skoplja i Art radionica Lazareti iz Dubrovnika** – realizovale su projekat **Act4City**. Projekat je imao za cilj da promoviše održivo upravljanje gradovima i da kroz zajedničke obrazovne, umetničke i zagovaračke aktivnosti podstakne i osnaži nezavisne kulturne organizacije iz regiona da doprinesu zalaganju za održive gradove.

U okviru projekta, organizovane su fokus grupe sa predstavnicima i predstavnicama nezavisnih scena ove četiri zemlje, potom okrugli stolovi sa različitim zainteresovanim stranama i konačno konferencija ACT4CITY koja je na jednom mestu okupila veći broj raznolikih građanskih inicijativa koje nastoje da doprinesu demokratskijem, zelenijem, odgovornijem razvoju svojih gradova. Uvidi sa ovih susreta tvore informacionu osnovu i ovog teksta.

Osim toga, svaki od partnera je sproveo jednu ili više urbanih intervencija u svom gradu. U Dubrovniku su umetnici istraživali prostore u napuštenom delu grada (Pustijerna), u njima boravili i zajedno sa građanima i građankama propitali gradske planove za uređenje ovih prostora i šire za sudbinu grada. U Skoplju su studenti arhitekture kreirali diskontinuitet u skorašnjem tkanju grada i stvorili privremenu pozorišnu scenu na obali reke kao prostor susreta, istraživanja, zajedničkog bivanja i izražavanja. U Beogradu su nicali instalacije, ulične izložbe i školske table, kao retki i neophodni prostori kritike, neslaganja i zagovaranja za neke drugačije politike urbanog razvoja od onih koje se u gradu trenutno sprovode. U Kotoru su građani i građanke pleli svoje priče o gradu i pozvali sugrađane na iskrenu ali gorku celovečernju izvedbu pod nazivom KoTo(R) o KOTORU, u kojoj su postavljali brojna pitanja o gradu za čiju artikulaciju u gradu koji uvek spremno čeka turiste nema mesta ni prilike – od korupcije komunalne policije, preko nelegalne gradnje do više nego problematičnog ulaska kruzera u zaliv.

Ovakva praksa nije baš uobičajena u projektima koji slove da se bave održivim razvojem. Izleti u prirodu, reciklaža, uređenje zelenih površina, sadnja drveća, oslikavanje ružnih delova grada, odnošenje smeća... Akcije koje ružno pretvaraju u lepo, koje unose red u kaos, koje rešavaju probleme, to je uobičajen pristup. Otuda, lako je zamisliti seriju ciničnih pitanja u pogledu aktivnosti ovog projekta. Na koji način će nam tribine i izložbe slika spasti planetu? Umesto da se bore protiv velikih zagađivača i ovih groznih kesa, oni prave pozorišne predstave o tome kako ne mogu da spavaju od bude koja dolazi iz kafića! Ne treba nam još problema, niti stalno ukazivanje na njih!, pobuniće se neko.

Tekst koji se nalazi pred vama, a koji prati i uspostavlja dijalog sa drugim aktivnostima projekta, pokušaj je da se ponudi odgovor na pitanje zbog čega je usko povezivanje održivog razvoja sa očuvanjem prirodnog okruženja ili tehnološkim izumima u domenu energetike, saobraćaja ili proizvodnje problematično i zbog čega nam je potreban objektiv mnogo šireg ugla da bismo razumeli i transformisali trenutne politike i pravce razvoja. Tekst je ujedno odgovor i na pitanje kakav je značaj kulturnih i umetničkih organizacija i kolektiva u borbi za društvo koje je održivije i pravednije.

Nakon kratkih metodoloških i terminoloških razjašnjenja u narednom delu, tekst zalazi u istoriju ideja koje su dovele do koncepta održivog razvoja i u više navrata postavlja neka neugodna pitanja za samu agendu «održivog razvoja». Nakon toga, tekst obrađuje narative i obrasce mišljenja koji prate mnoge razgovore o održivom razvoju, da bi konačno, u poslednjem delu, tekst ponudio preporuke za različite aktere koji u praksi zagovaraju održivi razvoj.

Održivi razvoj – tehnologija vs. politika

Projekti, programi i fondovi koji doprinose održivom razvoju, studije i knjige na temu održivog razvoja, održive (rezilijentne) zajednice, održiva arhitektura, održivi gradovi - priče o održivosti nalaze se svuda oko nas. U svetu koji se navodno menja brže nego ikada – svakako je zanimljivo da takav osećaj postoji već najmanje dva veka - održivost i očuvanje deluju kao spasonosno rešenje koje nas sprečava da sletimo u navodni ponor sutrašnjice. Održivost se u javnom imaginarijumu postavlja nasuprot propadanja, nestanka, gubitka i potpunog uništenja apokaliptičnog tipa. Reći za nešto da je neodrživo, postala je uvreda, kao što je biti održiv jasan pokazatelj mudrosti, progresivnosti i pronicljivosti. Pojedinci, grupe, organizacije, institucije, vlade pa čak i čitave države i kulture svrstavaju se na skalu održivosti koja nosi snažan moralizatorski ton. Oni koji zagovaraju, podržavaju i finansiraju održivost kao temu su najčešće doživljeni kao odgovorni, okrenuti ka budućnosti, svesni, i svakako, održivi – trka ka održivosti je otvorena.

Istovremeno, sama ideja održivosti veoma je fluidna, kontradiktorna i nedosledna. Održanje jednoga, znači promenu i nestanak drugoga. Ako želimo da održimo prirodno okruženje, moramo da promenimo kulturno (recimo kulturu vožnje kola). Ako želimo da buduće generacije mogu da uživaju u raspoloživim resursima, sadašnje moraju da prestanu da uživaju u istim na način koji im izgleda godi. Kada uključimo istoriju, stvari postaju još problematičnije. Zašto o održivosti nismo pričali u devetnaestom veku kada se Zapad neodrživo razvijao (iako su strahovi i tada postojali), nego pričamo sada kada se Istok na isti način razvija? Dakle, održivost je veoma sporan pojam koji je jako teško definisati. A svaki pojam koji je istovremeno vrlo neodređen i izrazito moćan je opasno oružje u političkoj areni. U ovako napetom, gotovo epskom kontekstu upotrebe ideje održivosti, svaki govor o održivosti mora biti podvrgnut sumnji.

Stoga, kada govorimo o održivosti gradova, ekološkoj krizi i drugim srodnim temama, postoje dva povezana ugla analize koje je važno razlikovati od samog početka. Jedan se odnosi na nalaze ekologa, biologa, urbanista, hemičara i drugih naučnih krugova i aktivista o stanju u kojem se nalazi neko okruženje. Važna pitanja ovog nivoa su: Na koji način se naše prirodno ili građeno okruženje menja?; Kako bi mogao da izgleda dalji pravac promena?; Koji su razlozi za to i koji su mehanizmi promena?; a naročito Koliki je uticaj ljudskih zajednica na ta zbivanja, i samim tim i njihova odgovornost? Konačno, ovaj nivo analize bavi se mapiranjem mogućih načina drugačijeg, pozitivnijeg, uticaja na okruženje u smislu tehnologija proizvodnje, gradnje, transporta i zaštite životne sredine. Prvi ugao bismo mogli nazvati tehnologijom održivog (urbanog) razvoja.

Za razliku od tog, drugi ugao analize bavi se društvenim, odnosno ekonomskim, političkim i kulturnim uzrocima i posledicama takvih dešavanja u materijalnom okruženju o kojima svedoči prva grupa. Na ovom nivou, tip pitanja koji se postavlja je sledeći: Kakve ekonomske, političke i druge konfiguracije omogućile da se do ove situacije dođe? Kako su se značenja “prirode”, “Čoveka”, “grada” menjale? Kako promene u materijalnom okruženju utiču na promenu ideja grada, pravde, moći? Kako je moguće pokrenuti proces promene? Kakve mere treba da budu preuzete od strane različitih aktera da bi se adekvatno reagovalo na promene u okruženju? Drugi ugao bismo mogli nazvati politikom održivog razvoja.

Ova dva ugla analize u bliskoj su vezi. Koliko će sredstava biti odvojeno za istraživačke ekspedicije na Arktik, koji broj studenata će biti podržan da studira ekologiju, koliko se odvaja na istraživanje u publikovanje ekoloških istraživanja i koliko će nalazi ekoloških istraživanja biti prihvaćeni, podržani i javno komunicirani u direktnoj je vezi sa recepcijom tih istraživanja u društvu, odnosno reakcijama na njih. Ekološka kriza počela je mnogo pre politike ekologije. Dimnjaci industrijskih

postrojenja zagađuju vazduh već više od dva veka, ali studenti na univerzitetima nisu mogli da se u doktoratima bave njima u devetnaestom veku – oni koji su se bavili njima (ili bežali od njih) bili su čudaci, a ne uvaženi članovi naučnih zajednica. Sa druge strane, ideje prirode i društva oblikuju se milenijumima pre nego što je neko primetio da čovek loše utiče na prirodno okruženje i bila je potrebna promena ne samo u prirodnom okruženju i tehnologiji proizvodnje da bi se to primetilo, već i u načinu mišljenja o prirodi i društvu. Zbog toga, ova dva ugla analize su neodvojiva. Međutim, većina publikacija o održivom gradu i razvoju bavi se pitanjima iz domena prvog ugla. Drugi se zanemaruje iz sasvim očiglednih razloga. Ono što se vidi iz drugog ugla je najpre etička odgovornost različitih pozicija za dolazak u određeno stanje kao i odgovornost za pokretanje promene.

U ovom tekstu, pre svega ćemo se baviti drugim uglom. Zbog čega je ovaj pogled važan akterima u polju nezavisne kulture koji nastoje da pokrenu promene u svojim gradovima? Za razliku od tehničko-ekspertskih rešenja u domenu transporta, ekonomije, gradnje ili urbanizma, umetnost i kultura nose jedan drugačiji potencijal doprinosa izgradnji gradova.

Međutim, taj potencijal u poslednjih nekoliko decenija nije, čini se, dovoljno primenjivan. Štaviše, način na koji se kultura i umetnost bave održivim razvojem poslednjih decenija je vrlo problematičan. Jedna od prvih reakcija aktera u polju kulture na ideju održivog razvoja je bio strah od izostanka u javnim politikama. U tri stuba održivog razvoja (ekološki, ekonomski i socijalni) nije bilo kulture. Sva pažnja usmerena je na to da se kultura i umetnost nekako “uglave” u temelje i godinama je zagovarana ideja “četvrtog stuba” održivog razvoja. Umesto kritike tih politika, koje su kao što ćemo videti bile vrlo problematične, kulturni sektor je ponudio sebe kao podršku ukoliko mu se da malo pažnje. Nakon što je uglavljivanje u koncept održivog razvoja uspeo, usledio je talas projekata u kojima kulturne i umetničke organizacije doprinose ulepšavanju gradova, smanjuju tenzije tamo gde nastaju estetski prijemčivim i zabavnim sadržajima. Još jednom su se kultura i umetnost u svojoj glavnici svrstali uz skute trenutnog političkog mejnstrima.

Međutim, kao što je pomenuto u uvodu, umetnost i kultura imaju potencijal da doprinose na različite inspirativne načine promišljanju ne samo gradova, već života kao takvog. Mnoga dela ekološke umetnosti to pokazuju. Mnogi muzeji, pozorišta i kulturni centri stvaraju prostore sretanja, saosećanja i kritike. Taj pristup nam je danas potreban. To je polazna i završna tačka ovog teksta.

Na narednim stranicama bavićemo se najpre kritičkom istorijom održivog razvoja i održivog grada kako bismo pokazali neke mehanizme prespajanja i manipulacije idejama i narativima održivog razvoja u cilju održavanja *statusa quo*. Potom ćemo ukazati na neke prepreke koje podrivaju projekte transformacije. Konačno ćemo ponuditi niz preporuka za različite aktere koji žele da doprinesu temeljnim promenama u svojim gradovima.

Kratka istorija politika održivog razvoja

„Piroman sada pokušava gasiti vatru koju je podmetnuo i proglasiti se spasiocem.”¹

Politike održivog razvoja nastale su osamdesetih godina, u specifičnom i po mnogo čemu prelomnom trenutku na međi ekonomskih, ekoloških, društvenih i političkih pregovaranja i borbi koje su trajale unazad nekoliko decenija pa i vekova. Ipak, diskurs «održivog razvoja» normalizovan je veoma brzo. Danas on zvuči istovremeno futuristički i iskonski – kao da smo civilizacijski trebali da napredujemo dovoljno da bismo tako jednostavnu, prirodnu stvar mogli da razumemo. Sasvim je normalno danas misliti da razvoj treba da bude održiv, a još normalnije da održivost i bilo kakav protok vremena podrazumevaju i razvoj. Slično tome, čuveni triptih održivog razvoja – ekonomski rast, očuvanje životne sredine i socijalna pravda – deluju sasvim prirodno. Otuda je neobično uopšte razmišljati o nastanku *održivog razvoja* kao pojma i kao politike.

Ipak, da bismo ga razumeli, i još pre, da bismo bili u stanju da prihvatamo i odbacujemo značenja, poruke, veze i preporuke koje nudi, drugim rečima da bismo ga kritički koristili, neophodno je da razumemo kako i zašto je nastao, šta je zamenio, šta je sa sobom doneo i odneo i koje su to političke i društvene posledice slaganja ili neslaganja sa njim. U ovom delu ćemo predložiti nekoliko značajnih slika iz istorije, pre svega Zapadne misli i istorije, koje su korisne za proces njegove dekonstrukcije i zadatak razumevanja. Te slike će obuhvatiti neke ključne trenutke u razvoju ekoloških, ekonomskih i socijalno-kulturnih politika koje su u trenutku nastanka politika održivog razvoja ujedinjene. Kako se održivi razvoj u popularnoj imaginaciji vezuje najčešće za ekologiju, ta veza će nam biti polazna tačka.

Ekološki pokret, kao samosvesna, organizovana, društveno-politička borba, počeo je mnogo pre ikoničnih hipika i grinpis aktivista. Zapravo, mnogo toga što vezujemo za ekološke pokrete u drugoj polovini dvadesetog veka, postojalo je i vek ranije. Inicijative za odlazak u prirodu, dalje od gradova; komune u šumama koje nastoje da žive u «skladu sa prirodom»; umetnici koji oslikavaju ekološke katastrofe; naučnici koji računaju i projektuju kraj; apeli i borbe za očuvanje prirode... Međutim, pozicija ekoloških borbi u odnosu na druge političke borbe, pokrete i prioritete se menjao. Da bismo razumeli kako i zašto je nastao pokret koji je po prvi put problematizovao odnos čoveka ka prirodi, najpre ćemo u najgrubljim crtama skicirati devetnaestovekovni kontekst u kojem je nastao.

Kao prvo, biblijske ideje i hrišćanska religija, iako poljuljane sve jačom naukom i racionalnim modernim projektom, još uvek snažno oblikuje dominirajući odnos Zapadnog čoveka ka prirodi kao subjektu čovekovog gospodarenja (što je kasnije postala osnova za ideju prirode kao resursa) i ka nevernicima kao ljudima nižeg reda (što je lako moglo da opravda misionarske i kolonijalne zločine u ime religije širom sveta). Kao drugo, prosvetiteljstvo dodatno produbljuje jaz između čoveka kao bića razuma i prirode i slavi instrumentalni razum koji je orijetisan na progres, proizvodnju, eksploataciju prirode i upravljanje. Četvrto, kapitalizam doživljava svoj procvat nakon pobeđe buržoazije u nizu revolucija koja nakon unutrašnje konsolidacije i eksplozije industrijskog razvoja, traga za resursima van sopstvenih teritorija. Imperijalizam i kolonijalizam dobijaju nov preduzetnički pogon koji ih šalje dalje i dublje u svaki kutak planete. Konačno, nacionalizam

---

¹ Nepoznat autor/ka, citiran/a u Luković, S, Spašavaju Kotor oni koji su ga uništavali, Vijesti. Dostupno na: <http://www.vijesti.me/vijesti/spasavaju-kotor-oni-koji-su-ga-unistavali-923166>

omogućava ujedinjavanje raznolikih grupa oko velikih nacionalnih mitova i stvaranje snažnih modernih država.

U ovakvom kontekstu, javlja se niz različitih pobuna. Kao prvo, romantičarski kulturni pokreti s kraja osamnaestog i početka devetnaestog veka, koji su obeležili mnoge evropske prostore, dovode u pitanje prosvetiteljski projekat i racionalnost koja se nalazi u osnovi industrijske revolucije. Romantičarski stvaraoci, filozofi i mislioci tragajući za načinima da se o svetu misli mimo racionalnih, naučnih, prosvetiteljskih aršina pronalaze prirodu kao izvor lepote, morala i mudrosti.² U potrazi za izlazom iz začaranog kruga imperijalizma, industrijalizma i urbanizma, oni po udaljenim prostranstvima i sporednim putevima pronalaze «organske zajednice», tradicionalne mudrosti, poeziju, umetnost i načine življenja koji im se čine iskrenijim, smislenijim i punijim života, te ih beleže, tumače, sakupljaju i promovišu.

Kao drugo, sloj osiromašenih seljaka i radnika vrlo brzo nakon revolucija u kojima su učestvovali ne dobija pošten deo «jednakosti, slobode i bratstva» i traži za sebe bolju poziciju. Komunizam kao najsnažniji pokret koji zastupa interese siromašnih slojeva koji su se našli na meti industrijalističke eksploatacije ukazuje na temeljne probleme i kontradikcije kapitalizma i predstavlja snažnog neprijatelja vladajućoj eliti upravo zbog toga što u prvi plan svoje borbe postavlja ekonomsku nejednakost.

Kao treće biološka teorija evolucije dovela je u pitanje prethodno uvreženu striktnu podelu na čoveka i prirodu, koja svoje utemeljenje ima pre svega u Bibliji. Za razliku od ideje da su biljke i životinje stvorene da bi služile čoveku čiji je on gospodar, teorija evolucije sugeriše da ljudi jesu deo jedinstvenog lanca stvaranja, te su kao takvi neodvojivi od prirode. Kao što jedan od rodonačelnika ekologije, Erns Hekel (koji je ujedno i skovao pojam ekologija) piše: «čovek nije iznad prirode, već u prirodi».³ Bliskost čoveka sa prirodom je istovremeno značila i da je odnos ka prirodi kao *resursu* - čija je jedina svrha da služi čoveku - problematičan, «neprirodan» i pogrešan.

Konačno, u političkom prostoru se čuju i glasovi ostalih «drugih» koji se takođe ne uklapaju u sliku sveta i čoveka tog vremena. Feministički pokret bori se da žene budu prihvaćene u javnom prostoru kao ravnopravna ljudska bića. Anti-imperijalistički pokreti se bore za slobodu ne-evropskih naroda i kultura, a protiv rasne nauke (Eugenike), robovlasništva, nepravedne međunarodne trgovine i kolonijalnih vlasti.

Iako među ovim pokretima postoji velika razlika, ono što ih spaja jesu najpre zajednički neprijatelji – kapitalizam, patrijarhat, industrijalizam. Sa druge strane, zajednički su i inspiracija i vizija za kojima se traga u netaknutoj prirodi, na udaljenim kontinentima i ostrvima, u selima, u dubinama mora, u istočnoj umetnosti, religiji i filozofiji, u prašumama, ali i u sopstvenoj tradiciji – što dalje u istoriju i geografiju, to bolje. Mnogi od ovih smernica nisu se promenile do danas.

Kao što ćemo videti u nastavku, ove pozicije i opozicije žive su i danas i predstvljaju temelje i referentne tačke na koje se i zagovornici i protivnici održivog razvoja vraćaju. Međutim, ono što se menja jeste snaga i pozicija takvih glasova, sa jedne strane, i odgovor na njih sa druge. Sve do međuratnog perioda, oni koji brinu o ekološkim pitanjima nalaze se na marginama društvenog života. Sociolozi ekologije⁴ smatraju da je za nastanak ekološkog pokreta potrebno da postoji niz preduslova. Najpe, da postoji značajno društveno nezadovoljstvo stanjem u kojem se zajednica ili

² Recimo, Grim popularnu, narodnu poeziju naziva Naturpoesie. Vidi više u Peter Burke: Popular Culture in early Modern Europe. Harper Torchbooks, 1978.

³ Ernst Haeckel: The evolution of Man (str. 456), Vol. 2. Apelton, New York, 1903.

⁴ Za širu raspravu vidi: Jelisaveta S. Vukelić: Mogućnosti nastanka i razvoja ekološkog pokreta u Srbiji u kontekstu postsocijalističke transformacije, doktorska disertacija, Filozofski fakultet, Beograd, 2014.

okruženje nalazi, drugim rečima da dovoljan broj ljudi bude svestan da problem sa prirodnim okruženjem postoji. Potom, da unutar te zajednice postoje oni koji smatraju da se problem može rešiti i žele da preduzmu nešto po tom pitanju, kao i da raspolažu resursima za ulazak u takvu borbu (socijalni i ekonomski resursi, znanja i drugo). Konačno, situacija u društveno-političkom okruženju bi trebalo da stvara uverenje u mogućnost pozitivnog ishoda takvog delovanja. Ovde na scenu stupaju i druge politike i strujanja u javnom životu koji čine da je neka politička mera manje ili više moguća.

Prva značajna politička struja koja je mnoge ekološke principe i ideje uvrstila u same temelje svoje ideologije je Nacional socijalizam.⁵ Naravno, ovde se ne radi samo o ekološkoj politici. Da bi se uspon fašizma i nacizma dogodio neophodno je razumeti i druge politike. Kao prvo i najčešće pominjano, u polju kulture. Povezujući biologiju kao naučnu disciplinu, industrijalizam i državni kapitalizam, radikalni nacionalizam i mnoge ideje romantičarskog pokreta, nacizam je uradio nezamislivo. Ipak, to nije prvi put da je tako nešto učinjeno, a kao što ćemo videti, ni poslednji.

Ma šta bili dublji razlozi za nastanak ovih radikalno totalitarnih režima, njihova ekološka dimenzija predstavlja neslavno poglavlje istorije ekološke politike. Iako se ono najčešće uzima kao crna tačka u svetloj priči, ovo je daleko od usamljenog primera. Iako postoji uvreženo mišljenje da je ekološki stav praćen uvek drugim progresivnim idejama, brojni primeri ekoloških uverenja desnice širom sveta važna su opomena da se mnogi ekološki argumenti mogu koristiti za isključive, ksenofobične, manipulativne političke mere. Istovremeno, veze desnice i ekoloških pokreta slabe pozicije ekologa i ekoloških aktivista širom sveta kojima se sa liberalne pozicije zamera da vođenjem računa o prirodi maskiraju narušavanje ljudskih prava i sloboda (što je u nekim slučajevima nažalost tačno).

Nakon II Svetskog rata, na pregovaračkim stolovima važnija su pitanja posleratne izgradnje industrije i razrušenih gradova, rast i obnova populacije, ekonomski razvoj i održavanje kolonijalnog poretka. U ovom periodu odigrava se zapravo najekspanzivnija urbanizacija i rast industrijske proizvodnje. Zlatno doba države blagostanja istovremeno je vreme u kojem cvetaju ideje nepreglednih predgrađa, gradova zasnovanih na automobilima, konzumerski snovi srednjeklasnog života u izobilju koje uključuje i krčenje prirodnih ambijenata radi uživanja i razvoja turizma, ali i kolonijalizam. Upravo u ovom periodu potrošnja svih energenata u zemljama širom sveta beleži ogroman porast. Na političkom planu zaoštava se hladni rat, razvijaju se tehnologije ratovanja, osvajanja svemira i teku borbe za što duže zadržavanje Zapadnog uticaja u nekadašnjim kolonijama koje u ovom periodu «blagostanja» vode krvave ratove za svoju slobodu.

Kao rezultat kontradikcija posleratnih godina, raste otpor novih generacija ka takvoj ideji blagostanja. **Sa šezdesetosmaškim i naturalističkim pokretima širom sveta, ekologija, socijalizam i anti-modernizam se vraćaju u političku arenu.** O ekologiji se razmišlja ne samo kao odnosu ka prirodnom okruženju, već se iz ekološke perspektive koja podrazumeva odnos sa drugima promišlja kolonijalizam, patrijarhat, komunizam, kapitalizam i celokupni moderni projekat.

U toku šezdesetih i sedamdesetih, širom Zapadnog sveta, otvaraju se ministarstva za ekologiju i okruženje. Pitanje ekologije postaje jedno od najistaknutijih političkih pitanja. U tom trenutku, međutim, konsensus oko ekoloških pitanja ne postoji. U spektru ekoloških politika, na jednoj strani nalaze se radikalni glasovi koji polaze od pretpostavke da je za ekološku promenu neophodna temeljna ekonomska i socijalna transformacija koja mora da obuhvati većinu ako ne i sve institucije trenutne civilizacije – ideje države, tehnologije i tržišta. Jedan od osnovnih uvida ovakvih

---

⁵ Brojne misli nacističkih vođa jasno pokazuju ovu tvrdnju: «Čovek ne sme pasti u zamku mišljenja da mu je ikad namenjeno da bude gospodar Prirode» Hitler u Mein Kampf, poglavlje, 10; «Duboki osećaj za prirodu nalazi se u osnovi svake kulture» Goering Blatter fur Naturschutz (str. 18), 1935.

pozicija je da upotrebom istih alata ne možemo stvoriti drugačije rezultate. Moderni projekat koji slavi nauku, tehnologiju, industrijsku proizvodnju, racionalnost, individualizam i kompetitivnost, koji pretpostavlja jasnu podelu na kulturu i prirodu, nije dorastao zadatku transformacije ljudske civilizacije ka ekološki odgovornoj zajednici, smatraju ove pozicije. Na drugom kraju spektra nalaze se oni koji smatraju da postojeće institucije mogu da ponude odgovor na predstojeću ekološku krizu. Oni nude rešenja u vidu barijera za proizvodnju, uvođenje filtera i ograničenja zagađivačima i podsticajih mera za zaštitu i ekspanziju prirodnih resursa. Iako su razlike u ovim pozicijama značajne, svim zagovornicima na gotovo kompletnom spektru ekoloških politika jasno je da promena odnosa ka okruženju mora da uključi smanjenje ekonomskog rasta. Konferencija u Stokholmu iz 1972, najviše se bavi *limitima* ekonomskom rastu.

U domenu socijalnih politika, decenijama nakon Drugog svetskog rata, takođe je jasno da ekonomski rast mora biti kontrolisan od strane države kako bi se uskladio sa drugim društvenim prioritetima. Još od međuratnog perioda, političarima je jasno da država ne sme da prepusti raspodelu bogatstva krupnim kompanijama i berzama. Iako su neoliberalne ekonomske politike u formi neokolonijalizma nametane mnogim bivšim kolonijama i zemljama «u razvoju» u toku šezdesetih i sedamdesetih, država blagostanja ima veliki broj zagovornika «kod kuće» i teško ju je bilo preko noći razgraditi. Ipak, ključni finansijeri države blagostanja - krupne industrije i biznisi - nisu nikada bili zagovornici ideje velike države koja može da osigura socijalne, zdravstvene, kulturne i obrazovne dobrobite građanima. Decenijama su velike korporacije sarađivale sa državom u okviru projekta ekstrakcije profita od suseda, udaljenih zemalja i kolonija. Međutim, mnoge kolonije su izgubljene, a novostvorene države uvode zaštite za svoje privrede u vidu poreza i carina za međunarodne kompanije. Kao odgovor na to, krupne kompanije počinju da se dodatno ukрупnjavaju kroz spajanja i otkupe, prave globalne karte, pronalaze poreska skloništa u vidu malih klijentelističkih država i sa nadnacionalnog prostora vrše pritisak na svoje vlade da smanjuju poreze, ukidaju takse i bore se za ukidanje carina i drugih regulativa u međunarodnoj trgovini. Istovremeno se vodi ideološki rat protiv same ideje države i javnog dobra, ukazuje se na neefikasnosti velike države i navodno gušenje slobodnog tržišta i tako se stvara prostor za nastanak nove politike.

Dolazak Ronalda Regana i Margaret Tačer na vlast u SAD i Velikoj Britaniji osamdesetih, značio je trijumf politika koje su išle na ruku megakorporacijama. Sa njima menja se politička klima i mejnstrim svetske politike okreće se eksplicitno ka neoliberalizmu. U osnovi neoliberalizma nalazi se pre svega deregulacija međunarodne trgovine robom i kapitalom, privatizacija, smanjenje socijalne države sa dostupnim obrazovanjem, zdravstvom, kulturom i stanovanjem i prepuštanje ovih oblasti tržištu odnosno najmoćnijim igračima na njemu. Drugim rečima, uklanjanje svih mogućih ograničenja za rast profita. Međutim, u trenutku kada se uvode, ove politike imaju veliki broj protivnika na globalnom nivou, pre svega u Evropi u kojoj postoji jaka tradicija socijalne države i Latinskoj Americi koja je služila kao zona za testiranje neoliberalnih politika.

Gledano u celosti globalnih politika, politika održivog razvoja predstavlja pre svega pokušaj da se antagonističke socijalne i ekološke politike umire u cilju smirivanja društvenog nezadovoljstva. Kako najveća kritika neoliberalizma dolazi na račun socijalne pravde i nejednakosti, neokolonijalizma i odnosa ka prirodnom okruženju, zadatak je bio pronaći način da se one osmisle na taj način da ne podrivaju nesputan ekonomski rast. Ubrzo se čitav politički spektar hegemonizuje i održivi razvoj kao jedna od mnogih verzija ekoloških, socijalnih i ekonomskih politika počinje da dominira.[10] Ova verzija raskida sa dotadašnjim negativnim odnosom ka profitu koji se ne samo uključuje u ideju održivosti, već unutar ideje održivosti zauzima glavno mesto. U okviru neoliberalnih politika, pitanje nije na koji način osmisliti

ekonomsko uređenje koje će omogućiti društvenu jednakost i ekološku održivost, već kako osmisliti čitav sistem u kojem ekonomski rast i profitabilnost neće biti upitni. Upravo ovo fiksiranje profitiranja kao ključne pretpostavke sistema čini srž koncepta održivog razvoja.

Najrečitiji dokument ove politike «*Naša zajednička budućnost*» objavljen je 1987. od strane takozvane Brundtland Komisije.⁶ On sa sobom donosi često citiranu definiciju da je održivi razvoj onaj razvoj koji zadovoljava potrebe sadašnjosti bez ugrožavanja budućih generacija da zadovolje svoje potrebe. Međutim, ono što je mnogo važnije je kontekst u kojem nastaje i neke od ključnih mehanizama mišljenja koje propagira. Najveći doprinos je taj da pravi mesta za ekonomski rast unutar koncepta ekologije i brige za okruženje, odnosno taj da nastoji da cementira društvene strukture. Prema izveštaju, pitanje ekoloških kriza je pitanje rastućih potreba rastućeg globalnog stanovništva. Ne govori se o opravdanosti tih potreba i o mehanizmima konzumerskog društva i kapitalističke proizvodnje koji proizvode takve potrebe. Pitanje siromaštva je pre svega pitanje preteranog rasta populacije i nedostatka tehnologija koje će da proizvedu dovoljno za sve. Ono se ne dovodi u vezu sa nepravednom raspodelom resursa na globalnom i nacionalnim nivoima koji su posledica raznih vrsta eksploatacija uključujući kolonijalizam.

Izveštaj samim naslovom sugerše «post-ideološki» prostor u kojem ne postoje ideološke razlike (koje se ne pominju) i sugerše se zajedništvo i homogenost svih stanovnika planete i kolektivna odgovornost i pozicija svih koji dele «našu zajedničku budućnost». Ne pominju se takođe neslaganja, razlike i nejednaki odnosi moći u društvu. Konačno, ono što se isključuje iz slike jesu svi ključni zahtevi koji karakterišu razne suprotstavljene pokrete još od devetnaestog veka, a koji uključuju promišljanje samih temelja zapadnih, industrijskih društava, već se predlaže bolje ekonomisanje i upravljanje postojećim resursima i razvoj novih tehnologija koje treba da obezbede iznad svega, kao što u dokumentu piše, «novu eru ekonomskog rasta».⁷

Za temu kojom se ovde bavimo, ključna poruka ovog izveštaja, ali i čitavog koncepta održivog razvoja je da društveni odnosi ne moraju da se menjaju - pitanje održivog razvoja nije pitanje društvenog uređenja, već pitanje metoda i načina predupređivanja ekoloških, ekonomskih i socijalnih kriza. Ključna pretpostavka je da će nas moderni projekat izvući iz problema u koji nas je uvukao. To je ono što se u literaturi često naziva «ekološki menadžerijalizam», ('environmental managerialism'), koji podrazumeva da donosioci odluka usvajaju mere zaštite okruženja dovoljne da mogu da odbace kritiku da ne rade ništa, ali samo u onoj meru u kojoj neće ugroziti ekonomski rast i promeniti pozicije moći.⁸

U toku devedesetih, svi veliki neprijatelji kapitalizma su ugušeni ili su se sami urušili. Komunističke zemlje na istoku Evrope i u Aziji okreću se ka tranzicionom procesu i usvajaju kapitalističke institucije. U javnom mnjenju, kapitalizam uspeva da se poistoveti sa demokratijom, tržište sa slobodom, a jaka država sa korupcijom i neefikasnošću, komunizam sa izolacijom i kontrolom. U pisanjima promotera novih politika, svet ulazi u postideološku fazu. Doživljava se «kraj istorije», koji bi značio kraj sukoba. Projektuje se svet uravnoteženosti i globalna idila održivog razvoja.

Na scenu stupa nekoliko novih politika u kojima kreativnost, optimizam i preduzimljivost igraju ključne uloge. U domenu tehnologija, vlada tehnouporabljena nezapamćenih razmera. Novi mediji kao garanti slobode izražavanja, internet i telekomunikacije kao mogućnost globalne integracije, biotehnologije i kiburzi kao tračci novog, boljeg čoveka neopterećenog biološkim preprekama –

⁶ Brundtland, G. H., & Khalid, M.: Our common future. New York, World Commission on Environment and development, 1987.

⁷ Isto.

⁸ Timothy Luke: Eco-managerialism: environmental studies as a power/knowledge formation. In Living with nature: Environmental politics as cultural discourse (str. 103-120), 1999.

sve ovo obećava svetlu budućnost za čovečanstvo koje, sada neopterećeno ideološkim sukobima, može da uplovi u fazu mira i stabilnosti. Problem ekološkog zagađenja, je samo problem nedovoljno efikasne proizvodnje. Koncept kreativnih industrija sa sobom nosi obećanje da su ekonomija i umetnost srodne duše, te da ukoliko se bolje povežu ekonomija može postati kreativna, a umetnost profitabilna. Na novo samopouzdanje mnogih zapadnih vlada ukazuje i trend merenja, praćenja i podsticanja sreće koja preko noći iz sfere privatnog prelazi u javni fenomen. Tehnooptimizam i kreativnost zaokupljaju i domen ekologije. Dominantno je uverenje da ekološki problemi ne samo da nisu prepreka ekonomskom rastu, već mogu biti novi zamajac rasta i razvoja. Nova kreativnost koja je potrebna da bi se proizvele zelene tehnologije (električni i vodonični automobili i javni prevoz, pametne i štedljive kuće, solarna energija i energija vetra i drugo) i da bi se one učinile dostupnim i distribuirale mogu da učine ekonomiju još kompetitivnijom, da povećaju produktivnost.

U ovom periodu, grad se izdvaja kao ključni teren politika održivog razvoja. Dva razloga se izdvajaju kao ključna. Sa rastom populacije, industrijalizacijom i urbanizacijom globalnog Juga, gradovi postaju mesta koja istovremeno proizvode najviše zagađenja za čitavu planetu i postaju najnezdravija mesta za život. Nakon Samita u Riu, 1992, grad je predstavljen kao ključno polje borbe za održivi razvoj, a Agenda 21 usvojena je u stotinama gradova širom planete.⁹ Tako je nastala ideja održivog grada, a u njenim temeljima nalaze se svi ključni sastojci neoliberalnih politika: smanjenje gradskih birokratija, privatno-javna partnerstva, podsticanje preduzetništva i investicija, menadžerijalizacija lokalnih politika i individualizacija odgovornosti na kreativne, aktivne, preduzetne građane i male biznise.

Optimistična slika koja je stvorena devedesetih i projektovana na stvarnost nije se dugo održala. **Svet se ne uklapa u slike koje pokušavaju da ga objasne.** Na svakom koraku, krize koje izbijaju ukazuju na kontradiktornosti koncepta održivog razvoja. U gradovima, više nego bilo gde drugde, postalo je jasno da ekonomski rast u praksi znači stvaranje društvenih nejednakosti i dalje uništavanje životne okoline. Globalno otoplavanje se nastavilo još bržim tepom, a zadate kvote za porizvodnju zagađenja nikada nisu ni blizu ispunjene.¹⁰ Kolonijalizacija prirode nastavila se kao i ugnjetavanje drugih. Teroristički napadi 11. septembra, «ratovi protiv terorizma» na Bliskom istoku, «Arapsko proleće», rat u Ukrajini – svima je zajedničko da nastaju na tlu viševjekovnog kolonijalnog odnosa ka «manje razvijenim» zajednicama. Konačno, finansijski krah iz 2008. i prateća recesija pokazali su da neobuzdani ekonomski rast nije dobar čak ni za ekonomski rast. Sva ova globalna dešavanja poslednje dve decenije istovremeno su pokazala neodrživost «održivog razvoja» i neoliberalnih urbanih, ekoloških, socijalnih i drugih politika i dodatno potvrdila političku slabost svih alternativa. Uprkos tome, čitav politički spektar složan je u pogledu neupitnosti značaja ekonomskog rasta, eksploratorskog odnosa ka prirodi, kolonizatorskog odnosa ka drugim narodima, slobode tržišta, očuvanja ekonomskih sloboda koje u praksi znače dalje raslojavanje, smanjenja države i drugih premisa neoliberalnog kapitalizma.

Ipak, kriza za krizom primorava centre odlučivanja i moći da iznalaze nove načine samoodržavanja. Njihov odgovor je menadžment krize, odnosno upravljanje društvom rizika.¹¹ Sa jedne strane se stalno projektuju neprijatelji kojih treba da se plašimo – iznad svih, priroda i neželjeni drugi. Sa druge, odbrana od «njih» treba da ujedini «nas», a da istovremeno zanemari sve bitne razlike između nas, kao što je recimo društvena i ekonomska nejednakost. Ovaj manevar,

⁹ Vidi više u: Brand, P. and Thomas, M.: Urban environmentalism: global change and the mediation of local conflict, Routledge, 2013.

¹⁰ IPCC: Fifth Assessment Report - Impacts, Adaptation and Vulnerability, Intergovernmental panel on climate change, 2014. Dostupno na: <http://www.ipcc.ch/report/ar5/wg2/>

¹¹ Vidi: Ulrih Bek: Rizično društvo, Beograd, Filip Višnjić, 2001.

gura globalni politički prostor u vanredno stanje koje ima za cilj da onemogući bilo kakvo smisleno promišljanje alternativa i opravda njihovo gušenje. Ono što nastaje, mnogi teoretičari nazivaju «post-političkim» prostorom – prostorom u kojem se svi glasovi koji se protive guše, kako bi sve moglo da se nastavi po starom.

Poruka ove kratke istorije za sve one koji se bore za ravnopravije, odgovornije i zdravije gradove je da svako rešenje u domenu tehnologija i menadžmenta nekog aspekta funkcionisanja gradova i društva može postati instrument za cementiranje društvenog poretka i onemogućavanje promene u dužem roku ukoliko se ne uzme u obzir promišljanje širih političkih, kulturnih, društvenih posledica tog rešenja. Istovremeno, poruka je da održivi grad pre svega mora da bude otvoren, politički, demokratski prostor za slobodno zastupanje, izražavanje i međusobnu saradnju, su suprotnom, ekologija i održivi razvoj postaju represivna ideologija.¹²

---

¹² Žižek i Badju su već sugerisali da je ekologija novi opijum za mase. Vidi više u: Slavoj Žižek: Ecology – A New Opium for the Masses, Nextnature.net, 2009. Dostupno na: <https://www.nextnature.net/2009/02/ecology-a-new-opium-for-the-masses/>

Mitovi održivog razvoja

Polazna tačka ovog teksta, kao i čitavog projekta Act4City je da je promena u gradovima neophodna. Dva ključna pitanja su: kakva je promena potrebna i kako do promene može doći. Za oba pitanja važno je pre svega razmotriti ko i na koji način učestvuje u odlučivanju o tome kakva se promena pokreće. Postoji jedna slika društva u kojoj kompletnu moć poseduju političari i krupni kapitalisti, domaći i strani i u njihovim rukama je sve. Uloga aktivista, eksperata, umetnika je da nekako dopru do ovih mesta odlučivanja i proguraju svoje ideje. Bez obzira na to da li je ovo istina ili ne, ovo je jedna vrlo problematična slika politike kao nekakvog protočnog bojlera i političara kao ventila koji odlučuju šta prolazi, a šta ne. U takvoj slici zanemaruju se brojni drugi kanali, načini i prostori intervencije i stvara se klijentelistički odnos između zagovornika promena i donosilaca odluka, dok se istovremeno svi drugi akteri sklanjaju iz slike. Kao što je već bilo govora ranije, da bi do nekog pokreta koji može da utiče na donošenje odluka došlo, neophodno je da se promene postojeći odnosi u društvu, da se stvore nove navike mišljenja i delanja, i da se izgrade novi prostori i načini zajedničkog promišljanja i akcije. Utoliko, promena ne treba da se desi samo na relaciji eksperti-političari, već u mnogo kompleksnijoj mreži odnosa.

U toj promeni, važnu ulogu imaju upravo aktivisti, građani, istraživači, novinari i razni drugi činioци društva. Utoliko, ono što oni misle, veruju i rade je od velikog značaja. Postoje različita znanja i verovanja koja mogu biti ohrabrujuća i osnažujuća, kao i ona koja mogu biti inhibirajuća i odvratiti nekoga od daljeg zalaganja. U ovom delu ćemo se upravo nekim verovanjima i stavovima upravo onih koji se zalažu za drugačije gradove; verovanjima koja slove da su važna za ostvarenje održivog grada, ali koja istovremeno udaljavaju gradove od političkih prostora – prostora za neslaganje, zajedničko mišljenje, raznolik život i odgovorniju politiku. Mnogi od mitova¹³ koje ćemo ovde diskutovati, prisutni su u radu i javnom govoru značajnog broja aktivističkih organizacija koje su učestvovalе u mnogobrojnim aktivnostima projekta Act4City. O nekima od njih naučne zajednice iz različitih oblasti već duže vreme pišu i govore i gde taj susret postoji, čitaoci će biti upućeni na izvore. Ovi mitovi međutim nisu naučni nalazi niti se ovde iznose bilo kakve egzaktnе tvrdnje o učestalosti i rasprostranjenosti ovih verovanja. Pre se radi o vrlo selektivnom izlaganju o problemima trenutnog mišljenja urbane, ekološke politike. Čitaocima se prepušta da sami procene koje mitove smatraju delatnima i relevantnima, a koje ne.

Pa ovo je strašno!

Mit koji obezbeđuje pogonsko gorivo za čitav projekat održivog razvoja je mit o skorom kraju. Apokaliptični datumi koji se najavljuju svakih par godina, uznemirujuće slike opustošenih šuma, ozelenjenih glečera i sušnih predela, tvrdnje o «kraju civilizacije kakvu poznajemo» i distopijske predstave budućnosti sve više nas okružuju sa bioskopskih ekrana, iz popularno-naučnih časopisa, sa vesti, iz viralnih mejlova i sa blogova. Sa svih strana se poručuje, ako ništa ne preduzmemo, čeka nas neumoljiv i brz kraj. U vanrednoj situaciji koja se kreira, nemamo vremena i mogućnosti za razgovore, mišljenja, lične poglede i filozofiranja. Jedina mogućnost je intervencija od gore i poslušnost od dole. Deca se uče da kupuju reciklirano i organsko, daju se povoljni krediti za solarne panele i subvencije za električne automobile – konzumerske prakse obojene u zeleno. Čini se niz marginalnih napora koji treba da omogućе da se savest smiri, a strah ne pređe granicu u kojoj se pokreće ozbiljna pobuna.

¹³ Način na koji će mit kao pojam ovde biti korišćen ne implicira nužno da je mit neistina (iako to često jeste). Zapravo, istinitost ovde nije ključna kategorija. Ključno je to da neko veruje u nešto kao u istinu i da svoje mišljenje i delovanje oblikuje spram toga. Mit je delatan bez obzira na to kakvi se argumenti u korist njegove (ne)istinosti iznose (iako su argumenti uvek dobrodošli). Ono što će se ovde propitivati jesu političke, etičke i ekološke posledice tog verovanja.

Međutim, treba znati da je upravljanje strahom jedna od ključnih savremenih strategija vladanja.¹⁴ U takvoj političkoj igri, iskrena zabrinutost se koristi za proizvodnju straha i servilnosti, a potreba za temeljnim promišljanjem kompleksnih pitanja civilizacijskog uređenja se odgađaju za vreme nakon krize. Iza scene na kojoj se odvija ekološka drama koju sa užasom i osećajem bespomoćnosti posmatramo, stvari se odvijaju nepromenjeno.

Da nije njih, bolje bi nam bilo...

Pored strahova od prirodnih nepogoda, ključni strahovi dolaze od *drugih* koji su definisani kao kulturološki strani. U post-hladnoratovskom periodu, umesto komunista, ulogu strašnih gusara sada igraju arapi, muslimani, meksikanci, kinezi, indusi, poljaci, srbi, albanci, seljaci i brđani, neuki, lenji i besposleni i druge «problematične grupacije», već u zavisnosti od geopolitičke pozicije onih koji na opasnost upućuju. Oni podmeću bombe, krađu, uzimaju poslove ili socijalnu pomoć i na druge načine ugrožavaju osećaj sigurnosti građana. Po pravilu, svi oni, ma koji bili, ometaju i onemogućavaju održivi razvoj. Decenijama se govorilo o problemu populacijskog rasta. Da nije kineza, indijaca i drugih mahom azijskih i afričkih naroda bilo bi nas manje na planeti, pa bi bilo lakše – glasilo je argument. Kada se populacijski rast usporio, sada se sugeriše da je problem što se iste te zemlje ne ponašaju ekološki, troše puno betona, seku svoje šume i zagađuju planetu (iako znamo da je zagađenje po glavi stanovnika direktno proporcionalno bogatstvu jednog društva). Na planu ekonomskog razvoja, tvrdi se da bi zapadne ekonomije bile stabilnije i države jače da nemaju takav nezaustavljiv priliv migranata koji krađu poslove, ne plaćaju poreze i rade na crno. Na ove argumente, uvek se kao začim dodaju i nekakva nekulturnost i civilizacijska zaostalost i grešnost.

Kao i u slučaju CO₂, države i korporacije istovremeno proizvode probleme i predlažu se kao zaštitnici. To je u osnovi populistički diskurs koji istovremeno ujedinjuje narod, guši sve razlike i neslaganja i upućuje na spoljnog neprijatelja kao izvor problema i samim tim legitimnu metu. Ključni zadatak je da se odgovornost za proizvodnju stvarnog problema prikrije i da se legitimiše uzurpacija moći i upotreba sile. Zbog toga je važno kritički promatrati pretnje koje se promoviraju, kao i rešenja i zaštite koje se predlažu, tim pre što zaštite najčešće imaju za posledicu sužavanje građanskih sloboda. Ukoliko je strah kapital koji se koristi za održavanje status quo, onda proizvodnja straha ne sme biti cilj onih koji zaista žele promenu.

Za sve su krivi naši neuki političari!

Pitanja razvoja se po pravilu doživljavaju kao hiper-kompleksna. To istovremeno znači da se njima moraju baviti samo oni koji mogu da razumeju i tumače kompleksnu stvarnost. Istovremeno, postoji verovanje da tu ključnu sposobnost ne poseduju upravo oni koji donose najvažnije odluke, pa njihovo neznanje tako postaje glavna prepreka održivom razvoju. U našem okruženju, najljuća zamerka upućena političarima je da su upravo nestručni, neuki i neupućeni. Ono što se sugeriše time je da bi uz više znanja oni donosili odluke koje su bolje za sve nas. Ukoliko malo bolje pogledamo stvarnost, ovo ne samo da je naivno očekivanje, već i vrlo neutemeljeno u istoriji, a na demanti ove tvrdnje nailazimo sve češće u javnom životu. Kao odgovor na ove kritike, stigla je poplava političara koji prikazuju svoje diplome mastera i doktora nauka, a prakse vođenja politike nisu se promenile. Problem zloupotrebe političke moći nije manjak ekspertize, već nedostatak transparentnosti, razne manipulacije, korumpiranost, slabost civilnog sektora i medija i drugo što vodi obesmišljavanju javnog interesa i prisvajanju javnih dobara.

---

¹⁴ Više o ulozi straha, rizika i zaštite u savremenoj politici, vidi između ostalog Isabell Lorey: *State of insecurity: Government of the precarious*, London, Verso Books, 2015.

Eksperti treba da se pitaju!

Na putu ka post-političkom društvu, društvu u kojem se ne vrednuje javno dobro i javna debata, važnu ulogu igraju i oni od kojih se neretko najviše očekuje da stvar poprave - eksperti. Ovde se radi o široko rasprostranjenom mitu da eksperti mogu i znaju kako da reše problem (ma koje vrste) samo ako im se daju odrešene ruke da to učine. Eko-eksperti dobili su poslednjih decenija status zvezda. Predstavljeni su kao spasioci koji hode dubokim šumama i dalekim glečerima, kao novi heroji koji se neustrašivo bore za stvar svih nas. Međutim, njihovim uzdizanjem u javnosti se istovremeno proizvode neke veoma štetne posledice. Najpre, njihova izuzetnost u pogledu znanja i hrabrosti postavljaju nalaze do kojih dolaze na tron neupitnosti.

Kao drugo, razmišljanja i delovanja «običnih građana» se obezvređuju i oni se obeshrabruju da uopšte misle o pitanjima koja su tako kompleksna kao što su klimatske promene za koje ni najjači superračunar na svetu nije dovoljno kadar.

Kao treće, stvara se utisak da društvo podržava i nagrađuje takve napore, što je samo po sebi dovoljno. Međutim, nalazi i preporuke tih eksperata se najčešće neusvajaju ili se usvajaju veoma selektivno, a podacima se manipuliše zbog ostvarenja nekih partikularnih interesa. I drugi eksperti u domenu održivog razvoja zauzimaju sličnu poziciju. Ekonomisti drže monopol na promišljanje svih ekonomskih pitanja. Ekonomija se već dugo predstavlja kao previše kompleksna da bi se građanstvo bavilo ekonomskim politikama. Građani su tu da plate porez i uzmu kredit, ako im ekonomisti tako preporuča.¹⁵ Urbanisti mogu donose planove razvoja grada koji dugoročno pogoduju velikim investitorima pravdajući to da je grad kompleksan organizam i da određene odluke imaju smisla samo ako se razume najšira slika. I druge struke (sociolozi, psiholozi, arhitekta, građevinci...) u svojim domenima postručavaju pitanja i privatizuju odeređene teme: njihovi nalazi, iako mogu biti veoma dobri i korisni, sa sobom nose opasnosti, sa jedne strane, zloupotrebe, a sa druge učutkivanja široke javne rasprave o temama kojima se bave. Usko-stručni, partikularni pogled na društvo i javno dobro, koliko god produbljen u okviru jednog domena ekspertize, ne prepoznaje raznolikost i sveobuhvatnost strukturnih problema i promovise jednodimenzionalna rešenja.

Zbog ovih problema, važno je problematiku upravljanja društvom posmatrati ne samo kao ekspertsko pitanje zaštite životinjskih i biljnih vrsta, proizvodnje energije i reciklaže, upravljanja kamatnim stopama, prostornog planiranja, građevine i uređivanja zakona, već kao pitanje zajedničkog života ljudi, mašina, biljaka, životinja i nežive materije na planeti. Samim tim, kao pitanje koje zahteva odgovore koje mogu da ponude mnogo širi krugovi ne samo stručnjaka i intelektualaca, već građana i građanki bez obzira na njihove kompetencije. Ovo ne znači odbacivanje ekspertize i veličanje «mudrosti masa»,¹⁶ već odbranu javnog interesa i prostora za javnu debatu od zatvaranja u uske krugove eksperata ma kog usmerenja.

A zapravo, svi mi želimo isto...

Suština post-političnosti, jeste odstranjivanje konflikata kao kakve starudije, nekog neželjenog nasleđa tmurne prošlosti u kojoj su još postojale klase, ideologije i druge «nepotrebne gluposti».¹⁷ Nove političke elite uveravaju nas da je vreme da krenemo dalje. Čeka nas svet održivog razvoja u

¹⁵ Ne treba zaboraviti da su u svim krizama veoma važnu ulogu odigrali bankari koji su sa neupitnim legitimitetom ekonomista preporučivali građanima da uzmu kredite iako to za njih nije bilo preporučljivo.

¹⁶ Mudrost masa se vezuje za Web 2.0 pokret koji od internet korisnika zapravo čini neplaćene radnike. Za poziciju videti: J. Giles: Wisdom of the Crowd. *Nature*, 2005. Za kritiku: Coleman, S., & Blumler, J. G.: The wisdom of which crowd? On the pathology of a listening government. *The Political Quarterly*, 82(2011).

¹⁷ Ovde je pojam post-političkog važan koji su detaljno obrađivali recimo Chantal Mouffe: On the political. Psychology Press, 2005. ili Jacque Rancière, Hatred of democracy, London, Verso, 2006.

kojem nema potrebe za konfliktima, jer svi mi duboko u sebi želimo isto: sve ono što je normalnom čoveku potrebno. Kao što je bilo reči ranije, održivi razvoj je stigao upravo kao rešenje za društvene sukobe na nivou država i globalno. Zbog toga diskurs održivog razvoja naročito promovirane pojednostavljene i šematizovane slike Prirode u jedini i Čovečanstva - takođe u jedini. U takvim diskursima, Čovečanstvo predstavlja homogenu masu pojedinaca koji, iako se spore, to čine samo oko površnih fenomena. Postoji verovanje, da se svi mi ljudi, oko suštinskih stvari, zapravo slažemo. Koje su to stvari, retko se izgovara, kao što se retko pominju značajno različite alternative življenja, uređenja zajednica i odnošenja ka Prirodi.¹⁸ Na taj način se kontinuirano sužavaju mogućnosti za promenu društvenih odnosa i raspodelu moći. Bez obzira na koji način se «mi» kao homogena grupa konstruišemo - da li smo svi «ljudi» ili žrtve nekoga ili nečega na šta ne možemo da utičemo («moćnici», «više sile» ili nešto treće) - svaki govor koji sugerira da smo svi zapravo isti opasan jer zatvara prostor za razgovor i iznalaženje novih uvida i rešenja. Time se javni prostor prepušta onima koji imaju najviše moći, a potrebe za drugima uostalom i nema, jer «šta jedan čovek kaže, svi ljudi misle».¹⁹

Da su naši građani malo aktivniji...

Među onima koji zagovaraju promene u gradovima, osim žaljenja na političare i lošu poziciju eksperata, veoma često mišljenje je da ni građani nisu dorasli zadatku održivog razvoja. Drugim rečima, postoji veoma uvrežen mit da su građani letargični, pasivni i nespremni da se pokrenu. Kao uobičajeni krivac za to navodi se «nedostatak svesti» kod njih. Kao prvo, važno je uvideti da to što građani ne žele da se pokrenu ka nekom cilju, ne znači da su letargični i nemoćni da se pokrenu uopšte. Takvo razmišljanje podriva mogućnost bilo kakve promene. Verovatnije je da građani svoju pažnju i napore usmeravaju u nekom drugom smeru. Ma šta mi o tom smeru mislili, situacija je značajno drugačija, ključno pitanje je kako pažnju usmeriti ka određenoj temi, kako privući medije, građanske inicijative i organizacije. Više nije pitanje buđenja neke uspavane mase - to se zaista čini nemogućim – već širenja fronta borbe, zajedničkog delovanja, saradnje i slično. Veoma je indikativno da brojne ekološke, omladinske i aktivističke organizacije koje su stvorene u novim talasima razvoja civilnog društva devedesetih i dvehiljaditih u prostoru bivše Jugoslavije, ne saraduju sa brojnim organizacijama amatera, sindikata, izviđača, planinara i drugih koji su osnovani nekoliko decenija ranije, a koje još uvek imaju članstvo, vredno iskustvo i neke resurse koji bi mogli biti udruženi (ovo bi se verovatno moglo dovesti u vezu sa narednim mitom da je ovde sve zaostalo i takvo je uvek bilo). Važno je odbaciti diskurs o letargičnosti građana kao univerzalnom zakonu, primetiti različite građanske inicijative i aktivnosti i otvoriti mogućnost za širi angažman građana po pitanju borbe za grad.

Evo, vidi, kako je divno u svetu!

U našem regionu, postoji još jedan mit koji je vredan bližeg promatranja. Najčešće se u potrazi za dobrim praksama u urbanizmu, zaštiti, arhitekturi, energetici, ekologiji i drugim oblastima od značaja za razvoj gleda na Zapad. Postoji osećaj da sve što je dobro, pa samim tim i održivo, dolazi sa Zapada. Ukoliko znamo da nam inače iz istog pravca dolaze i tehnologije, teorije i «dobre prakse» u raznim oblastima, to ne treba da čudi. Ipak, ono što jeste čudno je što su te zemlje upravo smislile sve najprljavije tehnologije i idalje su najveći globalni zagađivači, a što je još važnije, u tim zemljama se donose ključne odluke za čitav globalni sistem krajnje neodrživog razvoja. Utoliko, prateći mnoge prakse sa Zapada, nećemo daleko stići. Osim toga, jugoslovensko

¹⁸ Neki autori bi pomenuli i kompletno brisanje granice između prirode i kulture i predlažu dekolonizaciju prirode kao objekta spoznaje, kontrole i oblikovanja. Vidi više u: Demos, T. J.: "Decolonizing Nature: Contemporary Art and the Politics of Ecology." *Critique d'art, Livres par auteur*, 2016.

¹⁹ Čuvena je skraćenica Margaret Tačer kojom je opisivala svoja politička uverenja i aktivnosti: TINA što u prevodu znači "Ne postoje alternative" (There Is No Alternative), kojom se upravo sugerira da je jedan, aktuelni način mišljenja i delovanja jedini mogući.

nasleđe je veoma zanimljivo s aspekta održivog razvoja. Tadašnja gradnja kolektivnog stanovanja koju danas gledamo s prezirom bila je u koraku sa najnovijim svetskim trendovima, a rešenja su bila proizvod lokalnog mišljenja. Već u toku šezdesetih i sedamdesetih organizovano je na desetine intersektorskih kongresa koji su se bavile temom ekologije, javnog zdravlja i očuvanja prirodne sredine, a brojne organizacije gorana, omladinaca, planinara i druge zagovarale su promenu odnosa sa prirodom. Već u petogodišnjem planu iz 1971. se pominje očuvanje prirodne sredine, a 1973. se osniva *Jugoslovenski savet za zaštitu i unapređenje čovekove okoline* i pokreće interdisciplinarni stručni i naučni časopis *Čovek i životna sredina*. Na inicijativu Saveta u Ustavu iz 1974. može se naći pravo svakog građanina na zdravo okruženje što deceniju kasnije predstavlja temelj održivog i odgovornog razvoja svetskih deklaracija na tu temu. Dakle, postoji puno razloga da u potragu za dobrim rešenjima održivog razvoja upravo krenemo gledajući u sopstvenu tradiciju.²⁰

Otuda je vrlo neobično da odlazak u prirodu zovemo «hiking» i vezujemo za nove trendove u ekoturizmu na Zapadu ukoliko znamo za bogatu tradiciju planinara, gorana, izviđača; da zagovaramo novu praksu «open-air classrooms» koja dolazi iz «ekološki svesnih» zajednica, ukoliko znamo da su sve škole u Jugoslaviji sistemski vodile decu u škole u prirodi; da za participativnim pristupima politici i menadžmentu održivog razvoja posmatramo primere iz Velike Britanije ili SAD ukoliko znamo za primere samoupravljanja, mesnih zajednica, dobro organizovanih sindikata; konačno da za primere građanskog aktivizma i voluntarizma gledamo opet u istu stranu, a zanemarujemo tradiciju radnih akcija i drugih formi angažovanja najšireg stanovništva u izgradnji javnih dobara.

Daleko od toga da su javne politike u Jugoslaviji bile savršene i da su se u potpunosti primenjivale, ali jeste postojao pravni okvir i broje dobre prakse na koje se sada ugledamo negde drugde.²¹ Isto tako, postojanje lokalnog nasleđa ne znači ni da se treba zatvarati u sopstveno dvorište – susret ideja i pristupa je ključan za nastanak novih. Ipak, svest o tome da su drugačije politike i prakse bile moguće na ovom području, važna je jer podriiva uveliko štetnu ideju da je sadašnja «zaostalost» jedini mogući način i da promena nije moguća. Umesto obeshrabrivanja, pozivanje na lokalnu tradiciju moglo bi da podstakne i širu javnost i političare da se odgovornije ponašaju.

Da nam je bar da se nešto lepo desi.

Mitovi na koje smo ukazali prethodno, svi zajedno stvaraju vrlo sumornu sliku aktuelnog stanja i mogućnosti za njenu promenu. Sve je strašno, oni koji nas vode ne znaju kuda, ovde se ništa dobro ne dešava jer smo mimo svetskih dešavanja... Teren je spreman za potpuno razočarenje. U takvom kontekstu, trivijalne akcije, projekti i inicijative se čine kao dobar pokušaj da se bar nešto uradi. To je ono što bismo mogli nazvati *flaster-politikom*. Zaista potrebne mere se ne usvajaju. Umesto njih, propagiraju se ekološki slogani, kompanije menjaju svoje logoe u zeleno, naplaćuju se kese u trgovinama, uvode se dani bez kola, ozelenjavaju se krovovi šoping molova... To su sve flasteri na dubokim ranama i prelomima koji ne rešavaju problem, samo stvaraju osećaj da se nešto ipak čini. Istovremeno, procesi ozbiljnije refleksije, analize, debate i promene se odlažu za neko bolje sutra.

²⁰ Vidi više u: Zoran Oštrić, *Ekološki pokreti u Jugoslaviji, Građa za proučavanje razdoblja 1971-1991*. U *Sociološka ekologija* (83-104), 1992.

[30] Pogledaj više u: Jelena Ristić Trajković i Danica Stojiljković: *Sustainability and socialism: socio-ecological ideas in the urbanization of New Belgrade*. *Facta Universitatis, Series: Architecture and Civil Engineering*, (343-353), 2016.

²¹ Zanimljiv je i primer razvoja obale koji je i sada tema u Crnoj Gori i Hrvatskoj. Mnogi funkcioneri su već pedesetih i šezdesetih dizali prve vikendice na pustim uvalama, ali kritika nije izostala. Na jednoj od poseta Crnoj Gori, Tito je prekorevao lokalne vlasti: "I [must] unremittingly scold [you] because of the building of *vikendice* along the sea [...] It's not right, because some fence in the sea, one can't see the sea for all the houses. That's how one destroys nature, ruins man's natural environment." "Titovi pogledi na turizam," *Turizam* 28/5 (1980), p. 12. Više na temu vikendica: Karin Taylor *My Own Vikendica: Holiday Cottages as Idyll and Investment* (str. 171). In *Yugoslavia's sunny side*, Central European University Press Budapest, 2010.

KA ODRŽIVOM GRADU

preporuke

U finalnom delu ovog teksta ponudićemo preporuke za različite aktere (donosiocima odluka, organizacije u oblasti kulture i umetnosti, naučno obrazovne organizacije i donator), a na osnovu iskustava pilotiranih tokom trajanja projekta Act4City.

A. Predstavnici vlasti/donosioци odluka

U kontekstu gorepomenutih razumevanja održivog grada i uloge kulturnih aktera u ovom domenu, projekat Act4City formulisao je sedam ključnih smernica za donosiocima odluka koji upravljaju razvojem gradova i raspodelom javnih resursa u njima:

1. Pitanja razvoja gradova su kompleksna i važno je da u traganju za odgovorima na njih učestvuju raznolike grupe i pojedinci kako bi se prikupio širok dijapazon znanja. Radna tela i komisije zato treba da budu interdisciplinarne, otvorene, dinamične i da u ključnim fazama prikupljaju što širi spektar pogleda kako bi se došlo do najboljih rešenja.
2. Interresorna saradnja ključna je u politikama održivih gradova. Zato je važno učešće aktera iz oblasti kulture i umetnosti u širokom dijapazonu pitanja od važnosti za grad kao što su urbanizam, obrazovanje, ekonomija, a isto tako u pitanjima kulture i umetnosti angažovane u politikama grada treba uključiti i druge struke - planere, inženjere zaštite životne sredine, ekonomiste, pedagoge, socijalne radnike i druge.
3. Održivi grad je grad u kome različiti akteri mogu da izraze svoje potrebe, interese i rešenja, te je važno praviti prostore za širi krug konsultacija, susreta i razgovora u procesu donošenja odluka. Javne rasprave ne smeju biti poslednji korak pred usvajanje nekog rešenja, a projekti koji se odobravaju i sprovode s javnim sredstvima moraju biti transparentni i obrazloženi.
4. Treba podsticati civilne organizacije i ustanove u oblasti kulture i umetnosti a i šire, da prate procese donošenja odluka i da budu uključeni u njih tako što će svoje programe, aktivnosti i intervencije usmeriti u pravcu osvetljavanja aktuelnih pitanja od značaja za građanke i građane.
5. Kulturne politike gradova i mehanizmi finansiranja organizacija i ustanova u oblasti kulture, treba da podstiču stvaranje kulturnih sadržaja i praksi koje postavljaju aktuelna pitanja od značaja za urbanu održivost, nude moguće odgovore i drugačije načine gledanja na kvalitet življenja, odnos prema prirodi, društvene pozicije i ekonomske politike.
6. Takođe, kulturne politike treba da formulišu mehanizme podrške organizacijama u oblasti kulture i umetnosti pri saradnji sa drugim sektorima, te da posebno vrednuju eksperimente koji vode ka novim rešenjima za grad.
7. Potrebno je kontinuirano graditi kapacitete ustanova i nezavisnih aktera u kulturi za bavljenje pitanjima održivih gradova i građanskog aktivizma, te je važno da mehanizmi finansiranja ne podržavaju samo partikularne kratkoročne projekte, već i dugoročne programe i prostore za susrete.

B. Nezavisni akteri u kulturi

Pri traženju prostora za aktivne građane/ke i nezavisne aktere u kulturi projekat Act4City držao se ideje da je važno da problematiku upravljanja društvom ne posmatramo samo kao ekspertsko pitanje zaštite životinjskih i biljnih vrsta, proizvodnje energije i reciklaže, upravljanja kamatnim stopama, prostornog planiranja, građevine i uređivanja zakona, već kao pitanje zajedničkog života ljudi, mašina, biljaka, životinja i nežive materije na planeti. Upravo u promišljanju ovih odnosa i pitanja organizacije u kulturi i umetnosti mogu da pruže važan doprinos i to na sledeće načine:

1. U borbi za održivi grad, akteri u kulturi treba da problematizuju ideje kulture kao izolovanog, neupitnog i opšteg dobra, te nastoje da kulturni sadržaji nude odgovore na aktuelna pitanja od značaja za javnost i nude drugačije načine gledanja na stvarnost, odnos kulture i prirode, i kvalitet življenja od najdostupnijih globalnih ili tradicionalnih kulturnih sadržaja. Zato je važno da ovi akteri prate javne debate i nude prostore za alternative, aktivno učešće građana/ki različitih profila i izražavanje različitih mišljenja i pozicija.
2. Nezavisni akteri u kulturi sve češće su na prvoj liniji eksperimenata u domenu novih oblika političnosti. Kako su mnogi prostori za angažovanost i političnost sve suženiji, akteri u oblasti kulture i umetnosti treba da koriste svoju društvenu poziciju da stvaraju mikro prostore političnosti za građane i građanke kroz angažovane umetničke sadržaje, učešće građana/ki u procesima produkcije kulturnih sadržaja i intervencije u javnom prostoru.
3. Borba za održivi grad mora biti intersektorska i interresorna, te su nužni prostori za dijalog i zajedničko promišljanje alternativa razvoja gradova sa građanima/kama, političarima, ekolozima, ekonomistima i drugim strukama. Ovo ne znači odbacivanje specifičnih ekspertiza, već odbranu javnog interesa i prostora za javnu debatu od zatvaranja u uske krugove eksperata ma kog usmerenja.
4. U debatama o održivom gradu akteri u oblasti kulture i umetnosti treba da prošire geografske i vremenske odrednice traganja za politikama održivosti izvan savremenih zapadnih društava, već da istražuju i unose u javni prostor nasleđe jugoslovenskog perioda kao i ekološke, socijalne i ekonomske politike vanevropskih prostora kao moguće inspiracije.
5. U zagovaranju transparentnih i odgovornih javnih politika, nezavisne organizacije treba i same da doprinesu klimi javnosti i transparentnosti tako što će o svojim izvorima i načinima pribavljanja sredstava biti otvoreniji.

C. Donatori

Inostrani donatori važan su faktor za podsticanje ne samo pojedinačnih projekata već i održavanje čitavih organizacija na čiji rad njihove agende imaju veliki uticaj. Zbog toga:

1. Inostrani donatori bi trebalo da budu senzitivniji na specifičnosti nacionalnih i lokalnih prostora, kao i da podržavaju i ojačavaju inicijative koje već postoje. Donatorske politike bi trebalo da prave tačke saradnje između ekoloških organizacija iz vremena Jugoslavije (planinarska društva, gorani, gorske službe, omladinski pokreti) i novoformiranih nevladinih organizacija u domenu ekologije, urbanog razvoja, kulture.
2. Kako se pitanje održivog grada tiče ekoloških, ekonomskih, socijalnih, kulturnih i drugih politika, te zahteva integralni pristup javnim politikama, donatorske politike i mehanizmi podrške trebalo bi da podstiču intersektorske i interresorne saradnje, susrete različitih ekspertiza, kao i građansku ekspertizu u inicijativama i rešenjima ka održivom gradu.

3. Donatorske politike i mehanizmi podrške trebalo bi da podstiču mejnstriming održivog razvoja kao prioriteta u svim oblastima javnog planiranja i razvoja gradova: ekonomskim, socijalnim, urbanističkim, ekološkim, obrazovnim, kulturnim i drugim politikama.
4. Za promišljanje alternativa i dolaženje do specifičnih rešenja i promena upravljanja gradom ka održivom gradu, neophodno je da donatorske politike prepoznaju važnosti projekata i inicijativa koji imaju eksperimentalnu i pionirsku komponentu, i koji pilotiraju prakse i procese koji potencijalno dugoročno mogu da budu sistemska rešenja.
5. U podsticanju aktera koji se bave održivim gradom i angažovanjem građana/ki, važno je da donatori pored eksperimenata i projektnog finansiranja prepoznaju neophodnost podrške dugoročnijim programima i javnim prostorima koji osiguravaju kontinuitet delovanja za javno dobro.
6. Napokon, da bi se inovirale prakse upravljanja gradom, neophodno je da donatorske politike, osim podsticanja delovanja u praksi, prepoznaju važnost detaljnih i sveobuhvatnih istraživanja dosadašnjih praksi, kojima se dolazi do preporuka za buduće delovanje i politika zasnovanih na činjenicama.

D. Naučno-obrazovne institucije i organizacije

Kao organizacije koje su usmerene na stvaranje novih i cirkulaciju postojećih znanja, načne i obrazovne institucije igraju važnu ulogu ne samo u stvaranju odgovornih i svesnih stručnjaka, već i u oblikovanju javnih debata na određene teme. Otuda, važno je da ove ustanove doprinesu održivosti gradova na sledeće načine:

1. U obrazovnim programima interdisciplinarni pogledi na pitanja razvoja grada moraju biti prisutniji. Bez obzira da li ove ustanove obrazuju arhitekte, urbaniste, ekologe, sociologe, umetnike, novinare ili ekonomiste, važno je da sve struke budu upoznate sa ključnim doprinosima svoje struke pitanjima održivosti kao i ključnim pogledima drugih struka na ista pitanja. Utoliko, predlažu se interdisciplinarni seminari, radionice, letnji i zimski kampovi i drugi kurikularni i ekstrakurikularni sadržaji posvećeni pitanjima održivog razvoja gradova.
2. U istraživanjima na temu održivog razvoja, od izuzetnog je značaja da se u traganju za rešenjima ne izostave pitanja uzroka problema, istorije razvoja ideja i društvenih i političkih odnosa koji stoje iza nekih ideja, kako rešenja ne bi bila kozmetička i doprinosila dugoročnom održanju statusa quo.
3. Jugoslovensko i svetsko (ne-evropsko) nasleđe i iskustva u oblasti održivog razvoja moraju da zauzmu istaknutije mesto u istraživanjima i obrazovnim programima, jer predstavljaju vanredno vredno iskustvo traganja za rešenjima održivog razvoja, kao i negativnih posledica nekih primenjenih rešenja koje su manje vidljive u najrazvijenijim zemljama.